

PÅ
SPANING
EFTER DET SOM
OSYNLIGT
ÄR

MINNEN NEDTECKNADE AV

Gösta Ekspång

REDIGERADE AV PER CARLSON OCH SVEN-OLOF HOLMGREN

fri tanke

Blixtar och dunder i uppväxten

NÄR JAG VAR FYRA år stod jag och min storasyster Gullan vid fönstren i familjens villa i Mariedal i Solbacka utanför Eskilstuna, för att titta på och uppleva blixtarna, som jag snarare beundrade än var rädd för. Plötsligt kom blix och dunder samtidigt. Blixten slog ner i vattnet i Eskilstunaån mitt framför oss. En strimma av ljussken syntes längs vattenytan och försvann efter ett ögonblick. Jag trodde att blixten först slog ner, sedan strök fram över vattenytan och till sist dök ner i vattnet. Upphetsad och ivrig sprang jag till mamma i köket. Mitt under mitt försök att berätta om det oerhörda som jag upplevt, hördes till min stora förvåning åskan mullra ovanför. Det var obegripligt för mig hur åskan, som jag med egna ögon sett drunkna, kunde ha tagit sig upp till molnen igen – och på så kort tid. Mina föreställningar om den konkret synliga världen rubbades. Naturen var uppenbarligen svår att förstå och intressantare än vad jag tidigare hade trott. Mina begrepp om den behövde tydligt revideras, vilket jag givetvis inte medvetet insåg vid den åldern. Men jag lärde mig nog en sak; att undra över fenomenen i naturen och att inte ta för givet att jag på förhand vet hur de fungerar.

Bland alla de platser jag bodde på som barn finns ingen som, ifråga om trivsel, skönhet och rikedom på upplevelser, kommer i närheten av villa Ådalen i Skogstorp, då ett samhälle någon

mil söder om Eskilstuna, numera inkorporerat i staden. Pappa Arvid Carlson köpte den i vitt reveterade villan år 1928, när jag var sex år. På tomten fanns stora träd; bland annat hade en väldig gran vid tomtgränsen utanför vardagsrumsfönstret fällt den försommaren.

När jag 1928 stod bredvid den fällda granen syntes och hördes plötsligt ett flygplan högt uppe. Jag stirrade upp i skyn och undrade över vad jag såg, förmodligen med gapande mun och häpen uppsyn. Den lille sexåringen fick veta att flygplanet var väldigt, ja enormt stort, större än granen, men att det flög så högt över oss att det verkade vara litet. Det var första gången jag medvetet såg en flygmaskin. Flygplan var år 1928 något nytt, inte bara för mig. Trafikflyg i Sverige började fyra år tidigare med en Junkers F 13, hyrd av ABA från Tyskland. Man flög mellan Stockholm och Helsingfors. Flygningar mellan Malmö och Hamburg började 1925 med Albin Ahrenberg som flygchef och pilot. Några år senare blev jag besviken och förvånad över hur små flygplanen var i verkligheten. Albin Ahrenberg flög passagerare mot betalning med sitt pontonförsedda plan med en propeller, och landade i en sjö i Skogstorps närhet, dit jag cyklade för att titta.

Folkskolan ledde till konflikt om ånga

Rosenfors skola låg i samhället Skogstorp. I klassrummet inrymdes både första och andra klass, som ibland undervisades omväxlande den ena eller den andra, ibland tillsammans och ibland inte alls. En intressant metod användes då lärarinnan Elin Olsson ville få lugn och ro för att skriva brev till sin fästman. Andraklassarna fick hjälpa förstaklassarna att lära sig skriva genom att lägga armen om en utvald kamrats hals och tillsammans föra pennan.

Till fjärde klass hade min gamla skola byggts om så att lärarinnebstaden nu blivit klassrum för tredje- och fjärdeklassarna från närområdet. Min nya lärarinna Irma Johansson var glad och trevlig. Hon visade mig förtroende då hon bad mig stava till New York på tavlan, efter det att hon själv gått bet på uppgiften. Ett annat tillfälle då hon visade sin tro på min förmåga var när klassen såg de nykläckta studenterna blomsterbehängda tåga till Fristadstorget i Eskilstuna med fanor och musik. Min klass var tillfälligtvis på besök hos tandläkaren, som hade ett väntrum med fönster ut mot torget. Häpen hörde jag henne säga till mig att »det där vore något för dig, Gösta«. Jag visste inte riktigt vad det var för ett spektakel som vi bevittnade, men avböjde på direkten i tanke att det kostade nog pengar – pengar som pappa inte hade. Det såg dyrt ut i alla fall.

Det fåtal som skulle studera vidare lämnade normalt den obligatoriska skolan efter fjärde klass för att söka in i läroverkets realskola. Jag gjorde inte det, jag nämnde inte ens min lärarinns förslag för mamma och pappa. Bara en av kamraterna, Börje, son till handlare Nyström, hos vilken jag varit springpojke som liten, sökte inträde och lämnade klassen.

När jag några år senare gick i sjätte klass i Kyrkskolan i Husby-Rekarne och av min auktoritative lärare, kantor Verner Lindgren, fått veta att den ibland vita röken ur de tunga godstågens ånglok inte alls var rök utan ånga, ville jag hemma vid köksbordet meddela min nya kunskap. Det ledde till en häftig ordstrid med pappa. Han var nämligen säker på att det var rök. Han jobbade ju med att reparera loken i stallarna på verkstaden i Eskilstuna. Mitt påstående och mitt envisa fasthållande vid saken, gick hans yrkesstolthet förnär. De andra runt middagsbordet förstod inte vad som flugit i oss. Jag var besviken och arg, och pappa likaså.

Realskolan och studier på fritiden

Att jag började med högre studier berodde på min syster Gullan och i avgörande grad på hennes kamrat Ingeborg. Efter att de båda hade slutat åttonde klass i folkskolan ville Ingeborgs far, fabrikör Åhlund, att hans dotter skulle tentera in i läroverket. Hon vägrade om inte Gullan gjorde henne sällskap. Fabrikören, som något kände pappa eftersom båda var medlemmar i Sankt Eskilskyrkan, reste i sin bil (inte många hade bil på den tiden, framför allt inte bland våra bekanta) till villa Ådalen för att övertala pappa. Viljan hos pappa var kanske inte svår att mobilisera. Problemet var ekonomin. Nu fick han dock veta att det fanns friplatser för duktiga barn i mindre bemedlade familjer. Annars skulle man betala terminsavgift till läroverket. Dessutom fanns stipendier för de duktiga, vilket behövdes för att köpa läroböcker och skrivmateriel.

Gullan och Ingeborg förberedde sig under sommaren 1934 och blev efter tentamen antagna vid höstterminens början. Jag undrar vad som hänt mig, om inte Ingeborg envisats om Gullans sällskap och om inte fabrikör Åhlund varit så fast bestämd att få sin dotter utbildad? Är det inte så, att vi människor utan direkt tanke på det påverkar varandras öden, att våra livsvävar flätas av trådar i osynlig varp?

Ett år senare hade jag slutat den sexåriga folkskolan. Min lärare, kantor Lindgren, som hade egna barn i realskolan, började tala om att jag borde pröva in i läroverket. Nu visste jag vad det var för något. Pappa tyckte också att jag skulle pröva och för mamma framstod chansen att jag skulle kunna bli folkskollärare som hennes bror Andreas lockande. Jag kom in på realskolans fyraåriga linje på hösten 1935.

Realskolan blev för mig ett intellektuellt uppvaknande. Jag upplevde att jag lärde mig nya begrepp och nya metoder,

och fick nya kunskaper. Det kändes som ett privilegium att få delta i detta äventyr. Min skolgång var inte längre ett obligatorium, inte ett tvång, och inte heller en lek där rasterna var huvudsaken.

Ändå var läxorna inte det roligaste. Efter att ha klarat av dem på kortast möjliga tid, öppnade jag andra spännande böcker om naturvetenskap och matematik, eller byggde apparater och gjorde kemiska och fysikaliska experiment och astronomiska observationer. En tid antecknade jag väderobservationer varje dag, och trodde att jag skulle komma på hemligheten för väderprognoser. Under kriget var de officiella prognoserna urusla, troligen av flera skäl, bland annat brist på information från andra länder. Men jag trodde tydligen att det räckte med lokala iakttagelser.

Före mig hade även seriösa forskare varit naiva. Förr i världen, på 1800-talet, gav Vetenskapsakademien ut almanackor, som angav kommande väder för varje dag ett helt år i förväg. Man trodde då att månen styrde klimat och väder efter sin 19-årscykel och förutspådde dag för dag samma väder som för 19 år sedan. Så naiv att jag trodde på månens styrande inverkan var jag inte. Jag visste att kylan under en vinternatt med fullmåne berodde på att med molnfri himmel strålar jorden bort sin värme. Månen, om den är uppe, syns förstås om himlen är molnfri. Men pappa hävdade envist att månen orsakade kylan, vilket han upplevt och tvärsäkert visste. Vi kom inte överens under mina ungdomsår om naturfenomenens tolkning. Knappast heller sedan jag blivit professor. Som ung stred jag för min övertygelse, som professor tyckte jag att han mycket väl kunde få behålla sin tro.

En tid under åren i Ådalen var astronomi med min egenhändigt byggda tubkikare ett fascinerande nöje. Kikaren var illa byggd, ljussvag och med ett litet synfält. Det jag visste om

optik räckte bara till att ordna viss förstoring. Kikaren blev lång och svårhanterlig, men med en tillyxad träställning kunde jag hålla upp den och få ett stadigt synfält. Jag följde planeternas gång och visste alltid var på himlen de fanns. Uppe på Uvberget intill vår villa stod jag under mörka kvällar tillsammans med min lillasyster Astrid och tittade på planeter och månen och letade efter dubbelstjärnor, speciella svaga stjärnor och Andromedagalaxen. Jag passade på att se planeten Merkurius, en obetydlig ljusfläck långt nere vid horisonten. Vid minst ett tillfälle såg jag en komet på långt avstånd från jorden. Avsaknaden av lång svans var förutsagd. Halleys komet med sin vid tidigare passager jättelika svans läste jag om, och eftersom den återkommer vart 75:e år räknade jag ut att jag nog skulle kunna få tillfälle att se den vid nästa passage i jordens närhet omkring år 1986. Det var en tidig anledning att se fram emot ålderdomen, eftersom jag då skulle vara 64 år. Passagen kom men blev en stor besvikelse, därför att den mäktiga svansen inte utvecklade sig på vår natthimmel.

Jupiters fyra månar och deras rörelser bokförde jag i min anteckningsbok i september 1939. Min tubkikare använde jag till omfattande observationer av solfläckar under våren 1942 i väntan på proven för studentexamen. Himlen var ganska molnfri dag efter dag. Jag sotade en bit fönsterglas i en låga och fäste framför objektivet. Solfläckarna var intressanta att följa, att se hur de flyttade sig med solens rotation och se hur de försvann mot solens baksida. Solen roterade enligt mina observationer »från öster till väster, snett i en vinkel av ungefär 52°, ett halvt varv på ungefär 12 dagar«. Det sotade glaset ramlade av en gång under mina observationer. Solljuset fokuserades in i höger öga och det exploderade av ljus så att jag blev starkt bländad. Synsvårigheterna varade bara en kort stund. Först i Genève år 1976 upptäckte en noggrann läkare skadan på näthinnan.